

Науменко Н.В. (Київ)

МОТИВИ МОВИ ТА МОВЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ДИТЯЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Художня література – це барви й музика слова. Українська література – це писемна форма відтворення мистецтва слова, освоєння навколишнього світу шляхом звукосполучення, ритмічної організації мовленнєвих знаків.

Література – завжди політ фантазії, тому поетичний світ відкривається вже перед малюком, артистом і фантазером. Особливими є поетичні образи для дітей. Від “дорослої” поезії їх відрізняє доступність, яка враховує невеликий поки що життєвий досвід і мовну практику дитини. З раннього віку постає уявлення маленької людини про навколишній світ, витворене за допомогою експресивних поетичних символів. Мовно-словесна гра збуджує інтерес до довкілля та усвідомлення свого місця в ньому, поступово вводить дитину у сферу наукових проблем сучасності.

Ще на початку ХХ століття у праці “Грамматика малої Лесі” Іван Огієнко зазначав, що навіть складний матеріал можна подати дитині цікаво й зрозуміло. Для цього він використовував самостійно складену казку чи розповідь, показавши, що будь-який матеріал, доволі складний для учнів, можна викладати в доступній формі, а не сухо, нудно, незрозуміло. І.Огієнко рекомендував через мовленнєву діяльність стимулювати розвиток дитини¹.

У праці “Стиль дитячої літератури” А.Макаренко твердив: “Наукові відкриття, найскладніші деталі техніки, найголовніші проблеми моралі можуть бути запропоновані дитячій увазі. І цю увагу завжди зустрине письменник, якщо він розкаже про все це у простому сюжетом і складному дією творі”².

---

¹ Цитується за працею: Москаленко А.М. Культура спілкування: українознавчий аспект // Українознавство – наука самопізнання українського народу. Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: НДІ українознавства, 2001. – С.195.

² Макаренко А.С. Стиль дитячої літератури // Українська дитяча література: Хрестоматія: В 2-х кн. – Кн.2. – К.: Вища школа, 1992. – С.12.

Цю тезу логічно продовжує висловлення А.Давидова, сучасного дитячого письменника, автора книг про взаємини людини й природи: “Треба так розповісти про незвідане, щоб сухі формули чи складні наукові поняття стали не лише зрозумілими, а й зацікавили юного читача”³. Цим пояснюється велика популярність художніх творів і часописів із елементами наукового стилю, які допомагають маленькому дослідникові орієнтуватися в складних системах понять і явищ обраної ним науки.

Надзвичайно актуальними й важливими у визначенні духовно-світоглядних орієнтирів нинішнього покоління є художні твори, в яких різноманітними засобами образності показано питання мови та мовлення людини. “Тільки той, хто може осягнути своїм розумом і серцем красу, велич і могутність Батьківщини, хто збагнув відтінки і пахощі рідного слова, хто дорожить ним як честю рідної матері, як колискою, як добрим ім'ям своєї родини”, – говорив В.Сухомлинський⁴. Будь-яка людська діяльність, у тому числі й пізнавальна, починається з мови. А тому розвиток та формування естетичних ідеалів і почуттів, емоційного сприйняття духовної й матеріальної культури, засвоєння поняття краси та усвідомлення її еталонів посідають чільне місце у становленні цілісної особистості ХХІ століття.

На всіх рівнях сучасної освіти – вищій, середній, початковій – об'єктом вивчення, постійних спостережень і суджень стає українська мова, її естетична цінність, можливості рідного слова у показі довкілля, відкритті людської сутності, а також мови як такої. Тому твори, мотивами яких є мова, мовлення, є головними в побудові українознавчого контексту нинішньої гуманітарної освіти, а саме – вироблення в учнів критеріїв оцінювання естетичних можливостей рідної мови⁵.

Питання естетичного виховання засобами словесного мистецтва, роль художньої творчості у засвоєнні навчального матеріалу з мови досліджували

---

³ Давидов А. Про науково-художню літературу // Там само. – С.19.

⁴ Горбачук В.М. Барви української мови. – К.: Видавн. дім “KM Academia”, 1997. – С.251.

⁵ Кононенко В.І. Ціннісні орієнтації у викладанні української мови // Цінності освіти та виховання: Науково-метод. зб. / За заг. ред. О.В.Сухомлинської. – К.: Вид-во Академії педагогічних наук України, 1997. – С.165.

багато науковців – педагогів, психологів, філологів. Серед них – Л.Айдарова, О.Аксьонова, Н.Бібік, М.Вашуленко, С.Жупанин, Є.Квятковський, П.Кононенко, О.Король, О.Мазуркевич, В.Мацько, О.Нікіфорова, О.Скрипченко. Всі вони наголошували на тому, що слово – вагомий засіб розвитку дитячої особистості, формування її мовленнєвої культури.

Зокрема, Н.Миропільська зазначає, що засвоїти духовні цінності українського народу, географічні та історичні реалії в їхньому культурно-естетичному аспекті, систематизувати та закріпити лексику, що відбиває національно-культурний компонент семантики, допоможе принцип лінгвокультурології⁶.

Складовими процесу лінгвокультурологічного виховання учнів ми вбачаємо твори мовознавчого спрямування, особливо ж – поетичні, авторами яких є Л.Глібов, О.Олесь, П.Тичина, М.Рильський, М.Познанська, О.Підсуха, М.Пригара, Д.Білоус, М.Вінграновський, І. Малкович, С.Олійник, Л.Мовчун. На нашу думку, вони відзначаються такими методико-виховними чинниками:

- високий ідейно-художній рівень, що справляє сильний емоційний вплив на читача;
- доступність наукових, зокрема – мово-, людино- та природознавчих критеріїв для певних вікових категорій читачів;
- відображення краси й довершеності художньої форми рідного слова, відчуття й вироблення засад естетичного світобачення;
- розвиток мислення й аналітично-пізнавальних можливостей особистості через текст;
- сприяння інтенсифікації навчального процесу й самостійної наукової роботи над словом на уроках української мови та літератури;
- удосконалення мовної грамотності.

Тому метою нашої роботи є ствердження визначальної ролі художніх творів, збудованих на лінгвістичних образах, у вивченні української мови та

---

⁶ Миропільська Н.Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: Теорія і практика. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – С.97.

писемності. Особливу ж увагу приділяємо поезії – в силу не лише специфічного емоційного впливу на читача, а й тому, що ритм і рима поетичного твору мають “мнемотехнічну функцію”⁷, а отже, сприяють запам'ятовуванню мовних законів і правил.

“Слова в неосяжній скарбниці лексичних багатств мають тільки їм властиву, неповторну будову та значення і разом з тим тісно зв'язані між собою нитками походження, звучання, змісту, граматичних особливостей. Уважніше прислухайтеся до слів, пильніше придивіться до слів, і ви побачите, наскільки це складна і своєрідна система із лише їй властивими закономірностями; ви переконаєтесь, що світ звуків і слів не менш цікавий, ніж світ тварин і рослин, мінералів і небесних тіл. Адже за кожним словом – ціла історія”⁸. Таким спільним знаменником можна було б поєднати численні твори сучасної дитячої літератури – наукової, публіцистичної, художньої, в яких головними мотивами виступають мова та мовлення.

До творів дитячої літератури справедливо зараховуються поезії Олександра Олеся “Рідна мова в рідній школі”, Павла Тичини “Слово наше рідне”, Максима Рильського “Мова” (“Як парость виноградної лози...”), Володимира Сосюри “Юнакові”, Дмитра Павличка “О рідне слово, хто без тебе я?”, та деякі інші⁹. Адже в них засобами поетичної образності визначаються взаємодія мови й мовлення, мови й мислення, їхня важливість для формування світогляду школяра.

Однак у нашому дослідженні головний акцент робиться на творах, в яких у дотепній віршованій формі подаються правила на засвоєння лексики, морфології, синтаксису української мови, обіграються її основні компоненти, норми та стилі. У цьому контексті закономірно з'являється постать Дмитра Білоуса, чия поезія має виховне, педагогічне значення у вивченні рідної мови.

---

⁷ Семенюк Г.Ф., Гуляк А.Б., Бондарева О.Є. Версифікація: Теорія і практика віршування: Навч. посіб. – К.: НВЦ “Київський університет”, 2003. – С.124.

⁸ Передрій Г., Карпенко Т. У світі звуків та слів. – К.: Богдана, 1998. – С.4.

⁹ Див.: Українська дитяча література. – Кн. 2. – 286 с.; Барви української мови. – 304 с.

Академік АПН України О.Мазуркевич стверджував, що Д.Білоус своєю поетичною мудрістю, кришталевою чистотою мови і самоцвітом образів невтомно і повсякчас вершить істинний подвиг, самовіддано й захоплено наснажуючи нас то з його соковитих книг, то з живого слова у всенародному радіоуніверситеті.

Усвідомлення читачем символіки української мови, її звуко-кольорового та емоційного забарвлення починається з назв книжок та окремих творів Д.Білоуса: “Диво калинове”, “Чари барвінкові”, “Їжакова канцелярія”, “Ромен хіба не родич Рима?”; “Це ж як вірш!”, “Хто сказав, що наша мова груба?”, “Що значить коника пасти?” тощо.

Сам автор свого часу пояснював задум книги “Диво калинове” так: “У нас була одухотворена родина, не байдуже ставилася до рідної мови... Спочатку визрівала у мене думка написати про мову для дорослих. Та згодом, розміркувавши, бачу, що під цим кутом зору для дітей ніхто не писав. Ось так і з'явилася книга”¹⁰.

“Дивом калиновим” поет називає саму українську мову:

*Ти постаєш в ясній обнові,
Як пісня, линеш, рідне слово.
Ти наше диво калинове,
Кохана материнська мово!*¹¹

Такою само метафорою позначаються й частини мови у вірші з промовистою назвою “Злитки золоті”:

*Як намистини, диво калинове –
Частини мови!..*

Далі йде образне осмислення лексичного значення кожної частини мови, відбиті в її назві (іменник – “імення”, прикметник – “прикмета”, числівник – “число”, дієслово – “діє слово”, прислівник – “при слові”). Принагідно зауважимо, що таке образне навантаження притаманне лише

---

¹⁰ Мацько В.П. Чародій дива калинового. – Хмельницький: Просвіта, 2000. – С.4.

¹¹ Білоус Д.Г. Диво калинове. – К.: Веселка, 1988. – 159 с.

українським назвам частин мови. Приміром, російське “глагол” має пряме значення “говоріння”, “слово”; англійське “verb”, італійське “verbo” тощо походять від латинського “verbum” – “слово”. Підкреслено архетипні значення власне українських мовних термінів, переходячи в мову поезії, отримують більшу пізнавально-виховну цінність: озвучене, оживлене слово ще краще, емоційніше сприймається читачами, особливо – дітьми.

Лев Толстой говорив про нашу мову так: “...я дуже люблю вашу народну українську мову гучну, цвітисту і таку м'яку. У вашій мові стільки поетичних слів ніжних, сердечних: ясочко, зіронько, квітонько, серденько”. На підтвердження цього вислову наводимо цитату з вірша Д.Білоуса “Хто сказав, що наша мова груба?”:

*Де ще від матінки-матусі
Ти почувеш спатоньки-спатусі?
Ну яка на світі знає мова
Зменшувальні форми дієслова?..
Де ще в світі є така країна,
Як терпляча Україна-ненька,
Щоб і тих, хто їй завдав руїни,
Звала незлобиво – воріженьки?¹²*

Проявленню внутрішньої форми слова, таємної сутності літери та звуку сприяють твори, що належать до масиву зорової поезії, – абеткові вірші, акростиhi, мовні загадки. Традиції візуального віршування, вкорінені в поетичних експериментах українського бароко, творчо переосмислюються новітніми авторами в дидактичному, мнемотехнічному, а разом з тим – і розважальному ключі.

От, наприклад, відомий “Алфавіт віршами” Олександра Олеся:

*Айстра квітне у саду,
Аєр в лузі я знайду...*

---

¹² Білоус Д. Хто сказав, що наша мова груба? // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 4-х кн. – Кн.3. – К.: Аконтіт, 2001. – С.701-702.

*Явір гнеться над водою,
Ятір сохне під вербою¹³.*

Ряд творів інших поетів, зокрема абетка В.Гринько¹⁴, будується на виявленні подібності літер до предметів навколишнього світу:

*Флокси, флокси на фланелі –
Фартушок зацвів у Нелі.
Із шифону шарфик в Галочки,
А на нім рясні фіалочки.*

Або така незвичайна звуко-алфавітна асоціативна поезія І.Малковича:

*... ти, дитино,
покликана захищати своїми долоньками
крихітну свічечку букви “ї”,
а також,
витягнувшись на пальчиках,
оберігати місячний серпик
букви “є”,
що зрізаний з неба
разом із ниточкою.
Бо кажуть, дитино,
Що наша мова – солов'їна...¹⁵*

Однак у будь-якому разі дидактична та естетична мета цих віршів – не лише формувати й закріплювати в дітей знання алфавіту, а й розвивати пам'ять, асоціативне мислення. На пошук секретів поетичного слова юного читача спрямовують і акростиhi – вірші, в яких перші літери кожного рядка утворюють слова або вирази. Згадаймо серію загадок в акростиhaх, створену Л.Глібовим:

ХТО БАБА?

Сидить хитра баба аж на версі граба.

¹³ Олесь О. Алфавіт віршами написаними для сина // Дніпрова хвиля. – К.: Либідь, 1990. – С.522-523.

¹⁴ Гринько В.П. Букварик-веселик. – К.: Веселка, 1990. – 42 с.

¹⁵ Барви української мови. – С.248.

“Ой, не злізу з граба!” – дурить діток баба.

“Вловить мені курочку рябую,

А я подарую грушку золотую”¹⁶.

За всіх часів акровіршування було свідченням високого розвитку мови та вміння поетів майстерно нею володіти:

Роде наш красний, роде наш прекрасний,

Іншого в світі не шукаєм ми;

Дух український, вольний, незагасний,

Не подолати силам зла і тьми:

Ери нової вже гримлять громи.

Слово погідне, слово наше рідне,

Любим тебе ми, вік будем любить,

Обрій відкрився, всім світам ти видне,

Видне як сонце, як ясна блакить,

О рідне слово, хай тобі щастить!

(Д.Білоус. З книги “Чари барвінкові”¹⁷)

Складання акростихів сьогодні використовується у вивченні української мови як творче завдання, покликане відкрити в учня поетичні здібності. І часто вчорашні школярі, а нині студенти вищих навчальних закладів створюють доволі цікаві акростихи, зазвичай присвячені друзям або викладачам, з зашифрованими в перших літерах їхніми іменами й прізвищами.

З тією ж метою залучаються до курсу української мови й інші види зорової поезії, зокрема паліндроми:

Є слова – ну й цікаво!...

Чи то зліва направо,

Чи то справа наліво,

---

¹⁶ Глібов Л. Цяцькований Осел. – К.: Веселка, 1980. – С.94.

¹⁷ Білоус Д. Чари барвінкові. – К.: Веселка, 1996. – С.165.

*Означають те саме.
Ось дивіться: корок, біб,
Око, Кирик, зараз, ніп...*

(Д.Білоус)

*На ринок дід Коніран
Сіно ніс,
Курка – біб, а крук –
Сир і рис.
Кім утік.*

(В.Лучук)

Або така “Геометрично-ботанічна загадка” Д.Білоуса:

*Цей термін з геометрії ми знаєм:
На коло схожа замкнена крива.
А справа лиш наліво прочитаєм –
Стан яблука, коли ласун зрива.*

(ЕЛІПС – СПІЛЕ)¹⁸

Деякі педагоги з занепокоєнням констатують: одна з вад викладання мови в школі – в тому, що учнів навчають самої мови, але не навчають володіти нею, тобто застосовувати її в конкретній мовленнєвій ситуації¹⁹. А саме на досягнення виховного ефекту й спрямовується мова, її етична та естетична цінність. Тому використання в навчальному процесі творів дитячої літератури з мотивами мови та мовлення вбачається важливим у вивченні набагато складніших тем, наприклад стилістики.

З недавнього часу до програми з української мови включено елементи діловодства, ділової документації (написання заяв, доповідних і пояснювальних записок, протоколів тощо). Аби урізноманітнити навчальний матеріал, педагоги послуговуються знову-таки творами дитячого письменства – як прозовими, так і поетичними.

¹⁸ Білоус Д. Чари барвінкові. – С.25.

¹⁹ Кулибчук Л.М. Образне мовлення як ціннісний орієнтир у мовному вихованні школярів // Цінності освіти та виховання. – С.174.

Так, моделі ділового мовлення подано в іншій збірці Дмитра Білоуса – “Їжакова канцелярія”. Автор гумористично стилізує стандартні ділові папери, вкладаючи в формуляри-зразки мовну гру, зокрема внутрішню риму:

*До директора школи Петра Ілліча Дениска –
Доповідна записка.
Я, учень 9-го класу Назарій Кушнір,
Доповідаю, що районний шаховий турнір
Для нашої школи пройшов успішно...
Але що особливо втішно,
Що нашому учневі Штені Григорію
Надано четверту шахову категорію.
Додаю подяку клубу “Золота тура”,
Котрий зичить Вам і школі щастя і добра²⁰.*

Є в українській дитячій поезії й приклади порушення мовних норм у документах, як-от у цитованому нижче “Листі” Степана Олійника:

*Написав листа Панас
І послав до “Зірки”:
“Буди вчитися наш клас
тільки на п'ятірки.
Я про це уже казав
В піонер загоні,
Всі міні, як вступав
Плескали в долоні...”²¹*

Вживаючи образи, пов'язані з мовою та мовленням, автори творів для дітей намагаються допомогти читачам наблизитися до абеткових істин, застосовуючи словесну гру у поєднанні з фольклорними мотивами, сполучуючи в одному творі мовні засоби різних стилів і дані з різних галузей науки.

---

²⁰ Цитується за виданням: Мацько В.П. Чародій дива калинового. – С.7.

²¹ Передрій Г., Карпенко Т. Зазнач. праця. – С.129.

Так, віршовий доробок Дмитра Білоуса – не лише тлумачення мовних правил, не лише доступні дитячому сприйняттю закони вживання слів і слівформ. Його поезія, за висловом Л.Новиченка, – у певному розумінні філологічна, а почасти – й дидактично-прикладна: “А чому б і ні – адже писали колись вірші такого характеру професори й спудеї славнозвісної Києво-Могилянської академії...”²².

Про походження назв міст, населених пунктів Слобожанщини, зокрема Сумської області, розповідають нові його книги – “Веселковий розмай”, “Ромен хіба не родич Рима?”. Ключем до розкриття таємниці топонімів, а разом із тим – засновком до самостійного наукового пошуку виступає такий вірш:

*У назвах міст і сіл – слова,
В яких щось рідне, таємниче;
В них голос предків ожива
Й сьогодні в рідний край нас кличе.
Читай і думай, друже мій,
І не цурайся свого роду:
Земля – це книга, у якій
Історія твого народу²³.*

Книги Д.Білоуса й інших авторів про рідну мову, етимологію слів і зворотів, український характер, український менталітет, побудовані на філологічних знахідках, художньому відкритті, поетично інтерпретують мовно-інтелектуальні зв'язки земного й космічного, пробуджують історичну та філологічну допитливість у юних читачів. Звідси виникає потреба у нових творах “мовознавчого” спрямування, які сьогодні з успіхом пишуться не лише професійними літераторами й педагогами, а й учнями.

Творче переосмислення навчального матеріалу науковці вважають необхідною складовою оволодіння мовними знаннями²⁴. На теми мови та

---

²² Новиченко Л. Бо “рідна мова – як чарівниця” // Білоус Д. Чари барвінків. – С.7.

²³ Білоус Д. Ромен хіба не родич Рима? – К.: Укр. письм., 1999. – С.107.

мовлення можливо сформулювати ряд творчих завдань, зокрема – складання казок, прозових і віршових творів. Викладаючи мовні відомості в художній формі, учні глибше засвоюють матеріал, усвідомлюють зв'язок між морфологією, лексикою, синтаксисом, виробляють уміння застосовувати набуті знання на практиці. А це є важливим для оволодіння мовою професійного спілкування в майбутньому.

Привабливою для учнівської творчості є тема походження мови. “Очевидно, наука так ніколи й не відкриє точної дати народження мови, так і не пояснить, як саме це сталося. І там... під завісу таємниці зазирає народна уява”²⁵. Автор науково-популярних книг про мову та мовлення І.Бурау ставить питання про походження мови так:

“Цікаво, яке слово пролунало найпершим на планеті? Багато хто вважає, що це були імена власні... У деяких племенах існує звичай приховувати імена, особливо від чужоземців. Подейкують, що ім'я людини – синонім її душі. Що довше воно зберігається, то безсмертніша буде людина”²⁶. Тому в учнівських творчих роботах питання походження мови нерозривно пов'язується з походженням власного імені, прізвища, назви населеного пункту.

Різноманітні складні, часом “нудні” теми з мови стають цікавішими, якщо їх обігрувати в художньому творі. Так вважає сучасний український педагог М.Девдера, автор посібника “Таємниці словесної творчості”²⁷. На його думку, теми “Однорідні та відокремлені члени речення”, “Питальні та спонукальні конструкції”, “Вставні та вставлені слова”, “Порівняльні звороти”, “Пунктограми у складних реченнях” засвоюються значно краще у вигляді історій, поетичних творів, каламбурів, метаграм, одновіршів та моноримів, переказів поданого тексту від імені неживих предметів тощо.

---

²⁴ Мерцалова В. Сравнительная эффективность воспроизводящих и творческих самостоятельных работ учащихся по литературе // Сравнительная эффективность отдельных методов обучения / Под ред. И. Огородникова. – М.: Изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1970. – С.142.

²⁵ Мовчун Л. Мова, що проросла із зерен міфу // Дивослово. – 2004. – №6. – С.53.

²⁶ Бурау І. Загадки мира слов. – Донецк: Сталкер, 1998. – С.131.

²⁷ Девдера М. Таємниці словесної творчості. – Вінниця: ПП Видавництво “Тезис”, 2003. – 120 с.

Приклади виконання творчих завдань, які наводять у своїх працях М.Девдера та інші педагоги, могли б скласти доволі значну антологію дитячої творчості на теми мови та мовлення. Однак ця праця ще чекає на своїх виконавців.

Слово – інкарнація думки. Вміння володіти словом – це плід загальної культури людини, результат її теоретичної підготовки й практики оперування словом. Твори дитячої літератури, що використовують мотиви мови та мовлення, сприяють формуванню мовної культури школярів, оскільки своїм ритмом і характером подібні до ритму й характеру життя учнів – “мінливого, синкопованого, де короткі тексти чергуються з довгими, проза – з віршами, суто національне – з інтернаціональним, серйозне – зі смішним”²⁸. Залучення до навчального процесу творів про мову має на меті не лише глибше засвоєння навчального матеріалу, а й духовне збагачення, виховання у школярів вміння володіти словом і розуміти його.

Саме до них – невтомних дослідників і науковців – звертається Д.Білоус:

*Філолог ти. Це кожен бачить,
І кожен скаже без вагань,
Бо філологія – це й значить
Любов до слова і до знань!*

---

²⁸ Миропільська Н.Є. Зазнач. праця. – С.125.